

Huba Márk

SZÖVEGKÖZPONTÚSÁG HELYETT...

..., „Dolgozatunk címéül egykor A megértés strukturái címet akartuk választani, ám mint ahogy a fenti cím cáfolja/igazolja, nem ezt választottuk. Ugyanis arról lesz szó, ami a címben, illetve ebben a nem-címben benne van, vagy éppen nincsen benne, de beletettük, mert benne is volt. Tehát még egyszer: volt egy eredeti(?) cím, aztán nem lett belőle semmi, pontosabban: ez lett belőle, így, deiktikusan, ez a szöveg. Mintha az iménti mondatainkban őrült nagy elbizonytalanodás ment volna végbe: dekonstruáltuk a dolgozat címét, a határhelyzet poétikai sokértelműségét alkalmaztuk volna? Nem. Vélhetőleg nem. Reméljük, hogy oda lyukadunk ki, hogy nem ezt tettük, hanem valami egészen mást, működésbe hoztunk valami nem létezőt (egyelőre nevezzük így), amely éppen távollevő de-létéből fakad... vagy éppen a nyelv börtönéből nem tud kifakadni/kiszakadni... De inkább legyen ez a mottó.” ...

Dolgozatunkban arra a feladatra vállalkozunk, hogy kísérletet tegyünk meghaladni, de legalább vitába kerülni, kissé árnyalni a szövegközpontú interpretációs elméletek hegemoniáját, valamint az irodalmi szövegek értelmezéséhez, működéséhez kapcsolódóan egyéb dimenziókat is szeretnénk megvizsgálni. Az irodalomelméleti elgondolások egy részében, talán nem túlzás ezt mondani, gátlátalanul eluralkodott és hódít a szövegimmanens elméletek a alkalmazása-oktatása.¹ Ezek a z elméletek a szöveget teszik meg a transzcendens jelölőnek és jelöltnek, de a szövegen túlmutatóan vagy pontosabban: a szöveget megelőzően nem tételeznek semmiféle jelöltet, nem egyszerűsítik a képletet azzal, hogy valami szövegen kívüli „dolgot” akarnának felfedezni magában a szövegben. A referencialitásnak még az eltörpülő árnyékát sem tartják meg annak meghaladása céljából, hanem éppen annak radikális redukciójára vállalkoznak. A szövegimmanens elméletek interpretációs stratégiájában a denotatív jelentésréteg meghaladása talán a nulladik lépéshez tartozik, azaz posztulátum, és sokkal inkább a konnotációk felkutatása képezi

---

¹ Természetesen nem állítom, hogy a klasszikus szövegelemző eljárások kivesztek volna, de a felsőoktatásban a legtöbb hallgatónak találkoznia kellett ilyen módszerekkel, és már-már ciki nem ismerni ezeket.

választott céljukat. Így ezen elméletek a referencialitás igénye felől csak nehezen támadhatók, mert egy másik diszkurzív térbe vannak beágyazva, ezért saját fogalmi apparátusukban rendszerük kikezdehetetlen, mert szó szerint: nem értelmezhető a referencialitás oldaláról érkező kritika. Ezek a posztstrukturalista alapokon nyugvó elgondolások a konnotáció konnotációjának feltérképezését (Barthes 1997, 19.), az asszociációk végtelenné tágítását, a szövegek rizomatikus létezését hangsúlyozzák, így ezeket a strukturátlanság, heterogeneitás jellemzi, amelyek a megszakíthatatlan pluralizmust hirdetik. „*A nyugati gondolkodás bosszantó jellegzetessége, hogy a kifejezéseket és a cselekvéseket külső vagy transzcendens végső célokra vezeti vissza, ahelyett, hogy azokat immanens módon a bennük rejlő érték alapján ítélné meg.*” (Deleuze–Guattari 2002, 84.) A szövegimmanens elemzések bázisát a szöveg és annak nyelvisége jelenti.² Mindezt abban az ismeretelméleti értelemben kell érteni, hogy a megismerés, a megtapasztalás elsődleges és kizárólagos forrása a szöveg, megfosztva mindennemű ráakódott „szennyeződéstől, tehetől”, például a kultúrától.

Mindez a mi nézőpontunkból máshogy alakul, hiszen a szövegek vizsgálatában megváltoztatjuk a perspektívát és a nézőpontot. Egyszerűen vizsgálatunkban „megkerüljük” az irodalmi szöveget, mögé nézünk, hátulról is megszemléljük anélkül, hogy változtatnánk a szöveg transzcendentális megítélésén, tehát a szöveg nem kerül az értékhierarchiában előkelőbb vagy kevésbé előkelő helyre. Talán egy ornitológiai hasonlattal élve: a madár röptének megfigyelésében nem csak a madár anatómiáját, mechanikáját, röppályáját vizsgáljuk, hanem a madarat körülövező levegőt, légáramlatokat és a levegő-madár érintkezési felületét is, egymástól nem elválasztva, leválasztva a két dolgot, hanem azt a finom átmenetet, érintkezési pontokat, amelyekkel egymásba simulnak. Mintha a parergon-jelenségről³ lenne szó (Culler), de a mi elméleti megközelítésünk mégsem ez, mert nem a határhelyzet dominanciája a releváns, hanem a kapcsolat megléte, a működés struktúrája a lényeges, a külső és a belső egyidejűsége, a külső immanenssé, az immanens külsővé válása.

A „posztmodern” elméletek alapjául szolgálnak a mai irodalomelméleti irányzatoknak, ahol a „posztmodern” létbizonytalanság nem csak a terminus tisztázatlanságából fakad, hanem a szövegek szemantikai többértelműsége körül is

---

² Talán nem meglepő, de majd az általunk bemutatott elméleti látásmód is ebből merítkezik, de mégis más preferenciasorrenddel és más hipotézissel.

³ A parergon azt a keretet ragadja meg, ami nem a mű sajátja, hanem csak kiemeli, elválasztja az alkotást a környezettől, és a határhelyzetek meghatározó erejét, valamint játékát hangsúlyozza. (Culler 1997, 282.)

forog. A posztmodern fogalom jelentésének összetettsége szemléletesen mutatja problémánkat, ahol is a túl-lét, mármint a modernen túli helyzet valami újat teremt, meghaladva a „régit”, de újító attitűdje ellenére erős szálak kötik a múlthoz, értsd: a modernhez. Mintha a paradigmaváltás még nem zajlott volna le, hanem csak elkezdődött volna. A skizofrén helyzet irodalomelméleti megoldása több esetben a szövegek, irodalmi alkotások poliszémiájának kutatásában, vizsgálatában tobzódik, de a hagyományok átadását, a kultúra átörökítésének lehetőségét értelmezői horizontján kívül felejt, teszi ezt határozott törléssjellel.⁴ Más elgondolások (pl.: feminizmus, posztkolonialitás, újhistorizmus, kulturális poétika, posztkultúra) ezzel a radikális redukcióval szemben a valóság(?) egy kisebb szegmensét választják vizsgálódásuk tárgyául, illetve szempontjául, de teszik ezt úgy, hogy már-már megfosztják vizsgált jelölőiket a transzcendens jelentés keresztjétől. A Lyotard által emlegetett „nagy elbeszélések” vége új, megújult diszkurzus(oka)t teremtett. *„Nincs semmiféle okunk azt gondolni, hogy meghatározhatnánk e minden nyelvi játékra egyformán érvényes metaelőírásokat, és hogy egy revideálható konszenzus, amilyen például egy adott pillanatban a tudományos közösségben uralkodik, átfoghatná a kollektivitásban keringő kijelentések összességét szabályozó metaelőírások halmazát.”* (Lyotard 1996, 229.) Ezek a beszédmódok abból a tézisből fakadnak, hogy egyetlenegy autentikusnak mondott narratíva léte tarthatatlan, a radikálisan megsokszorozódó nézőpontok uralják (vagy éppen csak szeretnék uralni a logocentrizmus révén, a hatalmi pozíció kisajátításával, ld.: Foucault) a diszkurzív teret. Ezen sokszínű és sokoldalú elbeszélések „közös nevezőjét” megtalálni inkább utópisztikus, mintsem reális lehetőség. Brown „civil narratív diszkurzusában” (Szociológiaelmélet 2000, 279.) egy ilyen lehetőség villan fel, amelyben a narratívák centralizálódna, és ismét egy meghatározó, értelemadó funkcióval rendelkezhetnének. Ám a kialakult/kialakuló „posztmodern” korban már nem ez a tét, hanem sokkal inkább az, hogy ezek az elméletek mennyiben férnek meg egymás mellett. Brown a szociális identitás átformálódásáról beszél, amelyben az individuumok már nem egységes, a világ szerves részeként értelmezik önmagukat, hanem két eltérő személyiségre oszlanak: egyik a romantikusnak aposztrofált, folyamatos csúcsményekre törő, csak a mindennapi életen túl élni tudó karakter, a másik a pozitívista típus, aki álcázott jellemmel, szerepeket játszva éli világát. A személyiség létértelmezése átértékelődött, amelynek létrejötté az individualizálódás egyenes következménye lehet, amikor is a szerepek differenciálódni kezdenek, megszüntetve a világ kozmikus és univerzális kiszámíthatóságát. Arthur Imhof

---

⁴ Gondoljunk például Barthes: *A Szerző halálára*, ahol a szerző az írásának elkészültével nyomtalanul eltűnik, csak a szövege maradt ránk, de már az sem az övé. (Barthes 2001, 50.)

könyvében, egy XV-XVI. századi németalföldi család életét megíró történeti-etnográfiai munkában, a „főhős”, Johannes Hooss, még hitt egy nagy történetben – az összes gyermekét Johannak vagy Johannesnek keresztelte –, hitt abban a világban, amely az örökérvényű tudás birtokosa, és ezt a tudást családjában, mikrovilágában át is tudja örökíteni. Hitt egy olyan mítoszban, amelynek folytonosságát fenn tudja tartani. Ennek biztosítása volt az ő feladata azzal, hogy családjá minden tagjának ebbe a szociális univerzumba kellett betagozódnia. Johanness Hooss világával szemben a posztmodern társadalomban a heterogeneitás, a(z el)különbözőség játssza a meghatározó szerepet.

Milyen lehetőségei vannak a szövegimmanens irodalomértelmezéseknek? Odorics Ferenc az interpretációs lehetőségek között az *onanizáló-refallikus* szájakat említi – metaforikusan. E két típusú „száj” között (amelyeket mondjuk az irodalomról beszélő szubjektumának tekinthetünk) a szöveget megközelítő alapállásaikban lelhető fel a fő különbség. A refallikus száj „megmondja az igazat”, „beleveri a jelentést a szövegbe” (Dekonstrukt-orálás 1995, 40.), míg az onanizáló száj nem keresi és nem állítja – a Szimbolikus Rend hordozójaként – kényszeresen a felfedezett jelentést (Odorics számára ez utóbbi a kívánatos), mivel olyan szerinte nem is létezik. Ez az interpretációs eljárás távolodni kíván a kontextualizáló, beleverő gesztusoktól, gyakorlóli élvezkednek a szövegen, a szöveggel, a szövegben. Nyelvi struktúrákat kreálnak, amelyek szöveginherensek, nem posztulálnak a szövegen kívül semmiféle excentrikus tényezőt, majd ők megcsinálják azt, pontosabban hagyják a szöveget az értelmező szubjektumon keresztül beszélni: „*A szövegben nincs semmi. A szövegben az van, amit belemondok, belebeszélek, beleszövegelek.*” (Dekonstrukt-orálás 1995, 39.)

A szövegek immanenciájának és a nyelv struktúrájának az elsődlegességét valló irányzatok mellett mára talán egyre inkább előtérbe kerülnek azok a megközelítési módok, amelyekben az ember, a kultúra, a társadalom dominanciája (is) meghatározó. A konstruktivista irodalomtudomány „létrejöttét” megelőző szöveggel⁵ ellentétben Bókay Antal, Paul de Man idézve, egészen másfajta megközelítést alkalmaz (és érez magáénak). De ebben az ellentétes nézőpontban nem a vitát, a szembenállást kell látnunk, hanem inkább a posztmodern egyik jellegzetességét, az elméletek sokszínűségét, pluralitását. Jóllehet nem csekély kritikával mondja de Man, hogy ma „*a korszellem nem kedvez a formalista és műimmanens irodalomtudománynak*” (de Man 1991, 115.), tehát nem az irodalmi szövegek belső megformáltságának kell a vizsgálat főhangsúlyát képeznie. Érdemes

---

⁵ Az imént idézett Odorics-szöveg ennek az iskolának a létrejöttékor hangzott el 1993-ban.

– még mindig nem a polémia végett – idézni Bókay gondolatait: „*Nem szabad ugyanakkor elfelejtenünk azt, hogy a dekonstrukció, amelyet mi most tanulunk, másfél évtizede megszűnt meghatározó lenni a nemzetközi irodalomtudományi gondolkodásban.*” (Bókay 1999, 22.) Bókay ennek a csendes paradigmaváltó folyamatnak az említésekor új fogalmat vezet be, talán angolszász mintára: „posztkulturális kritika” (27.) és „posztkultúra” (28.), amelyek az angol „cultural studies” fogalmához közelítenek. Ezáltal az ember, az egyén, a társadalom is az irodalmi beszéd részesévé tehető. Ez a fogalomalkotás és az irodalmi diszkurzusokban bekövetkező paradigmaváltás tetszetősnek és a mi szempontunkból jól használhatónak tűnik. Az irodalomról folyó beszéd így már a szövegek és az őket érintő, körülvevő, átölelő, betakaró (ahogy tetszik) kontextus(ok) vizsgálatára, működésének leírására veti a hangsúlyt. Tehát a már *kontextualizáltként tekintett szöveg* – nevezzük így – kerülhet a vizsgálódás, irodalomról való beszéd tárgykörébe. Érdemes megvizsgálni, hogy ez a már *kontextualizálódó szöveg* milyen szegmensekkel rendelkezik, milyen működési modellel válhat leírhatóvá.

A „kulturológiai” fordulat a 80–90-es években történt meg a társadalomtudományokban, de egyéb tudományterületeken is. Ezt az időszakot a XIX. század végének változásaihoz hasonlóan a „fin de siècle” fogalmával jellemzik. A korszakváltás egyrészt (de nem kizárólagosan) Lyotard meghatározó erejű tanulmányához, a „nagy beszélyek”, metaelbeszélések (grand récits; metanarratives) végét hirdető tézishez kapcsolódik. Másrészt a kultúra (újra)felfedezése az ipari társadalmakban lezajló változásokra, ezen társadalmak posztindusztriálissá válására vezethetők vissza. Ezekben a társadalmakban megjelentek olyan új jelenségek, viselkedési módok, amelyek integrálása az eddigi modernnek nevezett koncepciókba nem történhetett meg zavartalanul, anomáliás eltérések mutatkoztak. Ezeknek értelmezésére és kezelésére a kultúra fogalma és széles dimenziói nyújthatnak keretet.

A kultúra fogalmának jelentőségét és térhódítását Raymond Williams képviselte, aki marxista alapokról indítva, de a klasszikus marxista teória alapfelépítmény kapcsolatát már nem a magáénak vallva beszélt a kultúra központi jelentőségéről. Számára a kultúra mint szignifikációs forma válik relevánssá, amelynek holisztikus hatását is szem előtt kell tartani. Így a kultúra a társadalmi intézményrendszer egészét lefedő – tehát nem pusztán alrendszer – és meghatározó rendszerformáló erőként dolgozik. A kultúra természetéből fakad, hogy vizsgálata sem lehet egyszerű és érintőleges, hanem minden egyes kultúravizsgálatnál a kultúra egészét kellene látni és láttatni. Viszont ennek nehézségei a módszer jellegéből fakadnak, mert a megfigyelő számára (szinte) lehetetlenség egy idegen kultúrába betagoledni, hát még egy elmúlt, letűnt kultúrába! (Williams 1998, 37.) Így a

kulturális mintázat elsajátítása a külső megfigyelő számára ugyanazokat a problémákat veti fel, mint amelyeket Lyotard emleget a nagy elbeszélések végéről. Például a sűrű lejegyzés lehetetlensége, értelmezésének problémái is ilyenek, hiszen már nem létezhet egy érvényes lejegyzés, azaz mostantól (de eddig is) már minden leírás a megfigyelő saját narrációs elképzeléseinek érvényre juttatása; de az etnocentrizmus felbuklásának lehetősége is a divergens, nem egyetemes kulturális térhódítást érinti.

Stuart Hall tömegkommunikációs kutatásai arra az eredményre jutottak, hogy az egyes kommunikációkban végbemenő közvetítés lényegében nem más, mint az objektumnak kikiáltott szimbolikus struktúrák leképezése, ahol a nyelv diszkurzív szabályainak közvetítő közegén kell az egyes értelemstruktúrákat leképezni. Ebben a kommunikációelméleti modellben a dekódolás, valamint a kódolás jelentik a kulcsfogalmakat, amelyek a nyelv közvetítésével, a diszkurzív tudás révén reprezentálják az értelemstruktúrákat: *„A valóság a nyelven kívül létezik, de a nyelv állandóan közvetíti; amit tudhatunk és elmondhatunk, azt a diszkurzusban, illetve azáltal kell létrehozni. A „diszkurzív” tudás nem a „valóság” nyelvi transzparens leképezésének, hanem valós viszonyok és feltételek nyelvi artikulációjának terméke.”* (Hall 2002, 429.) Hall teóriája nem szakad el a nyelv immanenciájától, sőt, annak tulajdonítja a valóság leképezését, artikulációját. Csakhogy mindezt Hall referenciálisan függő „diszkurzív gyakorlatnak” nevezi, ahol a nyelvi elrendezés, a valóság nyelvi transzparens mivolta „valahol” – társadalmilag, kulturálisan, kontextuálisan – habituálódott. Noha mindez a megértés lehetőségét adja, kommunikációs modelljében szerepet kap a torzításnak, a félreértésnek a lehetősége is, amely a szereplők (a kódoló és a dekódoló) ekvivalenciahiányából fakad. Tehát a résztvevők (kódolók–dekódolók) nyelvi tudásának habitualizált része nem biztos, hogy rendelkezik metszethalmazzal, azaz a dekódoló szubjektum – bourdieui fogalomhasználattal – praxisa más. Azaz a befogadó, értelmező szubjektum mindennapjaira másfajta „ízlés”, másfajta beállítódottság lehet jellemző, mint a kódoló személyre. A megértés alaphorizontját viszont a habitus fogalmával megragadható, az egyéni ízlésvilág mögött meghúzódó alapvető attitűdök, beállítódások alkotják, de ezekből az egyén számára más-más tudásszint vált hozzáférhetővé. Így a kódokkal a habitus struktúraalapozó eszköze a nyelvi diszkurzív tudást kollektív szintre emeli, ám a kódolás, az értelemstruktúrák létrejötte már a praxis határai közé van szorítva. Escarpit gondolatmenetében szintén hasonló megállapításokra jut, aki a kultúrát evidenciák közösségeként kezeli. Az evidenciák közösségét a társadalmon belül elsősorban a nyelv közössége, ismerete valósítja meg, valamint a kultúra kifejezésében a nyelvi struktúrák kényszerítő ereje határozza meg a produktumot is. (Escarpit 1973, 88.)

A kódolás-dekódolás fogalmi kettősét tematikusan továbbgörgetve, hasonló dilemmákkal küzd Greenblatt, aki a régi, valamint a mai korok közötti kapcsolatok megértésére törekszik, és a jelentésképződésnek, a kollektív tudat egy változatának az alapjait keresi. Számára a folytonosság tételezése nem az egyes korok megélt tapasztalatainak egybevetéséből fakad, tehát nem a Williams által hangoztatott nézetet követi, miszerint tökéletes megértés nem lehet, mert tökéletes empátia és intuíció nem alakulhat ki a szemlélődőben abból fakadóan, hogy a megfigyelt jelenséggel nem ugyanabban a korban, szociokulturális környezetben él. Greenblatt a mai közönség és Shakespeare színházi nézői közötti univerzális befogadási, értelmezési lehetőségeket kutatja. A „strukturális alku és tranzakció” fogalmait emlegeti, amelyek a történelmi korokon átívelő, és mára is esztétikai hatást eredményező közvetítést teszik lehetővé. *„Az, hogy nincs közvetlen, nem közvetített kapcsolat köztünk és Shakespeare darabjai között, nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincs kapcsolat. Az az „élet”, amit az irodalmi művek jóval a szerző és az általa megcélzott kultúra halála után birtokolni látszanak, nem más, mint a művekben eredetileg kódolt társadalmi energia történelmi következménye, legyen akárhogyan átalakítva vagy a korhoz igazítva.”* (Greenblatt 2002, 453.) Tehát feltételezhetünk valamiféle „társadalmi energiát”, amely olyan látens módon lehet kódolva, hogy lehetővé teszi a szövegek történelmek feletti értelemtranszformációit. Elméletében a kulturális erőtér feltételezésével lehetőséget teremt arra, hogy a posztmodern ember is behelyezkedjék – és ezt ne szégyellje – abba a kulturális perspektívába, amelyek a szövegek kódolt rendszerében manifesztálódnak.

A följebb vázolt elméletek megidézésével, bemutatásával arra kívántunk rávilágítani, hogy az irodalmi szövegek hozzáférhetősége nem csak és kizárólag annak kikezdehetetlennek tűnő rizomatikus létében van, ahol a szövegek középpont nélkül, bárhol és bárhonnán értelmezhetők, hanem más „értelemadó” struktúrák alkalmazásával is vizsgálható az irodalmi szöveg. Ebben az esetben viszont már akár hierarchikus struktúráképződés is létrejöhet a szöveg elemzésekor, hiszen a diszkurzusba valamiféle rendszerképző elem kerül. A megközelítések külsődlegességét, excentrikus jellegét hangsúlyozva háttérbe szorult az a lehetőség, pontosabban nem számoltunk a szöveg-/műimmanenciát megkerülhetetlen jellegzetességgel, mely szerint a szövegek létrejöttében jelentős fikcionáló eljárások működnek. A szövegek megközelítésének külsődlegességekor számoltunk a valóság főleg kultúrán keresztüli létezésével, de csak másodlagos szempontként kezeltük azt az eshetőséget, hogy a szövegek nyelvi világa a valóságot konstituáló szerepet tölt be. A szövegimmanens megközelítések, interpretációs eljárások negligálják a valóságot, nem számolnak vele mint változóval. De mi történik akkor, ha nemcsak

az értelmező, hanem maga az irodalmi szöveg az, amely saját jelrendszerén belül negligálja a valóságot, és a valóság mint olyan csak fikciós eljárásának terméke? A „nagy elbeszélések” leáldozásával nem csupán az egyetemes narrativa megszűnt következett be, ami az igazság(ok) divergenciáját jelenti, hanem az elbeszélések autentikus jellege, a szövegek képviselte tudás is kérdésessé vált. Hayden White éppen azt bizonyítja, hogy a korábban megbízhatónak, kikezdetlennek és hitelesnek hitt elbeszélések, történelmi leírások csupán a szerző konstruált világának, megszövegezett nézeteinek hordozója. White szerint a történelmi elbeszéléseket inkább kell tartanunk: „*nyelvi fikcióknak, melyek tartalma legalább annyira kitalált, mint a mennyire talált, és amelyek formája közelebb áll irodalmi, mint természettudományos megfelelőikhez.*” (White 1997, 70.) Így a szövegek nyelvileg konstituált világa(i) lesz(nek) az egyetemesnek kikiáltott világ(ok), amely(ek)hez a hozzáférés módszertani problémákat vet(nek) fel. Az a korábbi egyszerű eljárás (noha az sem volt egyszerű), amelyben megkeresné az elemző a saját világmodelljét a szöveg nyelvi struktúrájában⁶, érvényét veszíti, mert a szöveg teremtette világ (már) nem az a világ, nem lehet az elemző világmodellje, a monista felfogás leáldozott.

Ennek az a kárabszurdba hajló helyzetnek az értelmezése – bár egy ilyen elméleti koncepcióban eddigre már nagy adag szkepszissel rendelkezünk –, talán tudásszociológiai szemszögből válhatna hozzáférhetőbbé. Mindezt a társadalmi valóság fogalmának tisztázása, körüljárása révén tehetjük meg. A társadalmi valóság megléte két oldal mentén vizsgálható. Az egyik az objektív, a másik a szubjektív oldal. Mindez roppant egyszerűvé válna, ha a társadalmi valóság kimeríthető lenne pusztán az objektív oldal realizációjában. Csakhogy ez az objektív oldal primátusát célzó kísérlet a társadalomtudományokban – még ha azok javarészt erősen matematizálódtak⁷ is – nem kivitelezhető, tehát a pozitivista szellemkör társadalmi fizikája már túlhaladott ideává lett, ugyanis a társadalom szubjektív érteleméből (is) szövődik, értelemteli felépítése van. Ez a két pólus bizonyos kölcsönviszonyok alapján alakítja egymáshoz fűződő kapcsolatait, pontosabban a társadalmi valóságot. Ez a dialektikus nexus a Berger–Luckmann szerzőpáros által elgondolt tudásszociológiai elméletben ekképpen van megfogalmazva, mintegy zanzásítva a szociológia lényegét: „*A társadalom emberi termék. A társadalom objektív valóság. Az ember társadalmi termék.*” (Berger–Luckmann 1998, 91.) Így a tudás, tudásunk létezése kétoldalú és állandó oda-vissza hatásban valósul meg. A társadalom

---

⁶ Újabb fikcionáló szerep, vélt autenticitás!

⁷ A matematikáról tudjuk, hogy az a legelméletibb tudomány, de talán a pozitivista kauzalitás is – amely az objektivitás kritériuma lehet – a legmarkánsabban itt ragadható meg.

egyrészt olyan intézményekből tevődik össze, amelyek habitualizálódott cselekvéseket rögzítenek. Ezek létrejöttében a kölcsönös tipizáció játsza a főszerepet. (Berger–Luckmann 1998, 82.) Ezen intézmények léte, a róluk való tudás viszont csak valamiféle átörökítő médiumon keresztül válik az egyes ember számára megragadhatóvá, és alakul interszubjektív tudássá. Az átörökítés médiuma a nyelv koordinátarendszerében jelölődik ki, tudásunk intencionált nyelvi tudás. Hozzáférhetővé a szocializációs folyamatok révén válik.⁸ Az egyén megosztja tudását másokkal, több, egymást nem ismerő szubjektum a „valóság dolgairól” (megközelítőleg) hasonlóan vélekedik. A tudás interszubjektivitása azonban csak idea, hiszen a tudás egyetemes kiterjesztettsége és annak totális birtoklása lehetetlen. Így a társadalmi tudáshoz való hozzáférés korlátozott, ebből fakadóan partikuláris. Ennek a partikularitásnak a problémáját Mannheim Károly az ideológia fogalmával oldja fel. Mannheim tudásszociológiájában a léthez-kötöttség megfogható kritériumainak felkutatására törekszik, de arról úgy vélekedik, hogy azt nem lehet másként megismerni, csak rámutatással, a léthez-kötöttség empirikusan lokalizálhatatlan. (Mannheim 2000, 302.)

A társadalom objektív valósága tehát átörökítődik, áthagyományozódik az egyes személyek között, és az egyes szubjektumok számára a korábban még a diakrón állapotban lévő és formálódó társadalmi intézmények immáron kész társadalmi tényként prezentálódnak.⁹ Viszont azt is látni kell, hogy a formálódó szubjektum folyamatosan a társadalmi intézmények diszkurzus-kényszere alatt áll. Így a társadalom kitermeli azokat a szubjektumokat, akik majd úgy fogják értelmezni a társadalmi intézményeket, ahogy azok előírják saját magukat.

Említettük, hogy a tudásszociológia a társadalmi valóság relációit vizsgálja. De vajon miként értelmezhető mindez az irodalomra – a társadalom alrendszerére – szűkítve a kört: a szövegek befogadására, értelmezésére?

---

⁸ Ebben a kérdéskörben könnyen lehet, hogy támadható az elmélet a nyelvészet–szociolingvisztika oldaláról, mert mi van akkor, ha a szubjektum nem rendelkezik nyelvismerettel – akkor nincsen tudása? Gondolom a probléma mégsem olyan egyszerű, mint ahogyan ebből a provokatív kérdésből következne. Nyelv mint olyan szintén nem létezik, tehát a nyelv létének dologi oldala lehetetlen entitás, mint ahogy ezt Saussure-től is tudjuk a *langue* fogalmának tárgyalása kapcsán: „*A nyelv viszont önmagában egész és osztályozási elv. Mihelyt neki adjuk az első helyet a nyelvezet tényei között, természetes rendet viszünk be egy összességbe, amely semmiféle más osztályozást nem tűr meg.*” (Saussure 1998, 408.)

⁹ Meg kell jegyezni, hogy ebben a logikai sorban ne csak a kronológiát lássuk, tehát nem csak az egymás után következő generációkra érvényes ez a sor, hanem a működő struktúrában a hatásmechanizmusok pillanatnyi működését is látnunk kell.

A nagy elbeszélések leáldozásával, a transzcendentális, mitikus függés megszűnésével, a narratológiában is nagyobb teret kapott a kultúra, és éppen a kulturális sokszínűség lett az, amely az elbeszélések pluralitásának az alapját jelentheti. Ehhez kapcsolódik, hogy a kultúra a társadalommal dinamikus, interaktív kapcsolatban van, így az egyes társadalmi jelenségek a kultúrával adekvát viszonyba kerülhetnek. (Thomka Beáta 1999, 42.) Ennek a posztmodernbe tartó jelenségnek immáron nem a valóság visszatükrözése a fő feladata, hanem az elbeszélések¹⁰ átveszik a múlt konstruktív „újrászövegezését”, fikcionált gesztusokat mutatnak. Mindez nagyon népszerű és sok történész haragját kiváltó teóriává nőtte ki magát, mert Hayden White megkérdőjelezte a történelem hitelét, és a történetírást az irodalom területére „száműzte”, mondván, hogy annak elsősorban fiktív természete van, ebből fakadóan a hiteltelenség mezejére lép: nem a történeti adatszerűség, hitelesség a mérvadó, hanem a történetíró hatalomgyakorlása a meghatározó a narrációs poétika kialakításában. De vajon, ha csak a metanarratíva poétikai megszerkesztettsége a releváns ezekben a szövegekben, akkor miféle horizontösszeolvadásról, vagy másszóval: miféle megértésbeli lehetőségekről beszélhetünk? Hiszen ezekben az „új” szövegekben nem az objektív valóság körüljárása, elbeszélése történik meg, hanem a narratív szubsztanciák csak mint metaforák vannak a szövegekben. Tehát akkor nem érthetők a metanarratív fikcionált szövegek? A kérdés eldöntendő jellege ellenére nem válaszolhatunk igennel vagy nemmel.

Chris Lorenz: *Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat”* című tanulmányában járja körül az egyik lehetséges választ. Lorenz Carrollra hivatkozva a következőket mondja: „*az empirizmus nélkül egyszerűen valószínűtlenné válnának a metaforikus narrativizmus alapvető tételei*”. (Lorenz 2000, 128.) Lorenz azt a szembenállást ragadja meg, amely a tudás konstituálódásának „helyszínét” érinti. A tudás – és Lorenznél az igazság kérdése – a vagy-vagy dichotómiájára épül. A szövegekben és azok vizsgálatában, két lehetséges pozíció képzelhető el a vagy-vagy logika alapján, az empirizmus visszafordítása révén. Vagy objektív, vagy szubjektív, vagy empirikus, vagy nem empirikus, vagy referenciális, vagy önreferenciális a szöveg, tehát vagy a realitás, vagy a fikcionalitás lesz a meghatározó ismerve, csak hogy soha nem önmagában, hanem mindig csak a másik alternatívával szemben, opcionálisan. Mintha a dolgot elején már említett érintkezési pont, határmező lenne ennek a dichotóm működésnek.

---

¹⁰ Ne tévesszen meg bennünket az, hogy itt elsősorban a történelmi témájú elbeszélések szerepelnek Thomka Beáta elméletében, hivatkozva a megkerülhetetlen elméletalkotóra, Hayden White-ra.

a lényege. Ez a bipólusú vagy-vagy helyzet folytonos határátlépésekből áll. E határátlépések leírására Wolfgang Iser *imaginárius* fogalma kínálkozik annak az operációs tényezőnek, amely a határátlépés műveletét megragadni tudja, amely az interszjektív tudás létrejöttét szolgálhatja. Az *imaginárius* „műveleti számla”, azaz a tranzakció végeztével egyenlege nulla. Az imaginárius tudásunk olyan hordozója – hogy a pénzügytani hasonlatnál maradjunk –, mint a számlapénz fogalma a banki műveletekben. Egyes átutalások alkalmával tényleges, fizikai értelemben vett pénzügyi tranzakció nem történik (készpénzkímélő eljárás), a pénz csak fiktív jelleget öltve, imaginárius formába burkolva „helyeződik át” egyik számláról a másikra. Mindennek megtörténtét csupán egy konfirmatív gesztus hitelesíti, ezáltal az interszjektivitás, mint a tudás entitása jön létre.

Az irodalmi szövegek működésére és attól elválaszthatatlanul a befogadásra, az értelmezés mikéntjére a Schütz által leírt fenomenológiai redukció is ráolvasható. Ennek során a szöveg, de az analitikus is, „*felfüggeszti a létezésbe vetett hitet – azaz tudatosan és módszeresen tartózkodik minden olyan ítélettől, amely közvetve vagy közvetlenül a külvilág létezésére vonatkozik*” (Szociológiaelmélet 2000, 84.) Ezáltal a valóság létének tételezése eltávolodik a külső tapasztalati dimenziótól, a világ zárójelbe tétele történik meg (de nem törlésjel alá helyezése, nagy különbség a dekonstrukcióval szemben!), de a felfüggesztés után nem a teljes kognitív kiüresedés állapotába kerül a szöveg és a befogadó/értelmező, hanem „*tudati életem összessége, a zárt tudatáram minden aktivitásával és tapasztalatával*” (Szociológiaelmélet 2000, 85.) együtt megmarad, és megkezdődik az „üres hely” (Iser 1996.) betöltése. Ez a folyamat a szöveggel interaktív válik, az értelmező és a szöveg tudati horizontjai dialógusba kezdenek.

Iser elméletében az irodalom magában hordozza azt a két pólust, amelyekről már eddig beszéltünk. Így az irodalmi szöveg a poeticitás és a társadalmi szerveződések megjelenítésére képes, médiumként jelenvalóvá teszi azt, ami amúgy elérhetetlen lenne számunkra. Az elérhetetlenségnek viszont nem lehet szinonimája az érthetlenség. Az irodalmiság alakításában két tényezőnek (pontosabban háromnak) van meghatározó szerepe: a fiktív és az imaginárius alkotja e két faktort (illetve a valós a harmadikat). A tényezők meghatározása transzcendentálisan nem lehetséges, így kontextuális elemzés keretein belül válhatnak értelmezhetővé. A fikció, fikcionáltság, fiktív fogalmai több irodalomelméleti problémánál elhangzanak, mint valami nem valós, nem létező, kitalált terminus. De ha a fikciót csak a valóság oppozíciójának tekintjük, ahol a fikció „csak” megkettőzi a valóságot, akkor megakad az átjárhatóság. A valós–fiktív vagy-vagy dimenzió átjárhatóságát, határátlépését (transzgresszió), összjátékát az imaginárius valósít(hat)ja meg.

A fikcióképző aktus a reprodukált valóságot jellé változtatja. Közben ez a folyamat háromszögesül: az imaginárius olyan formaként szerepel, hogy lehetővé tegye, hogy fölfogjuk, hogy mire utal a jel. Ennek eredményeképpen játékba kezdenek, transzgressziók sorozatával lép be a valós az imagináriusba, az imaginárius a valósba, illetve a fiktív és az imaginárius egymás kontextusává válik. Az imaginárius jelleg nélküli, formára van szüksége, ezt a feladatot tölti be a fiktív – amúgy az imaginárius csak műveleti tényező. A játék nyelvjáteként is értelmezhető, ahol a kijelentés feltételei, előzetes kondíciói is meghatározó elemek a nyelvjáték működésében.

A nyelvjáték elgondolásban a fikcióképző aktusoknak is nagy szerepük lehet. A nyelvjáték fogalmának értelmezésekor két egymástól eltérő, de sok tekintetben mégis összekapcsolható jelentést kell megkülönböztetnünk. Így a nyelvjáték szó szerinti jelentésében láthatjuk azt a nyelvi működést, amelyben a nyelvi elemek a stilisztika képszerűségében és alakzataiban rejlő lehetőségeket használják ki, ezzel az értelmi dimenzióra is hatást gyakorolva, a nyelvi többértelműségnek, jelentésbeli sokszínűségnek a lehetőségét megteremtve. Viszont a nyelvjáték értelmezésében a környezet, a társadalom megerősítő, elfogadó gesztusait is látnunk kell. Ez utóbbinak szerepe válik jelentőssé akkor, amikor a nyelvjáték – az előbbi funkcióját meghaladva – a legitimációs gyakorlatnak az eszköze lesz, amikor a nyelvhasználat szerveződésének a feltételeit kell látnunk, azt a körülményt, amelyben a nyelvjáték lezajlott. (Wittgenstein 1922.)

A nyelvjáték, ez utóbbi, pragmatikai fogalma – akármilyen furcsa is – a fikcióképző aktusok eredményét „valósként” tünteti fel. Ám nem biztos, hogy a „valós” fogalma a legadekvátabb ennek a processzusnak a leírására, sokkal inkább a *fikcióképző aktus eredményét* kellene valamiféle műszóval megragadni azt és annak a tulajdonságát, ami a fikcióképzés eredményeképpen létrejön. A fikcióképző aktusok sorozatában több funkciót határolhatunk el egymástól. Ezen elemek legfontosabb feladata, hogy jellé transzformálják a „szövegen kívüli tényeket, dolgokat”. A „szövegen kívüli tények, dolgok” feltételezésében Durkheim metodikáját kell a magunkénak érezni. Durkheim dologiasítja a társadalmi jelenségeket, tényként kezeli azokat, ezzel leegyszerűsítve azok belső szerkesztettségét a vizsgálhatóság érdekében. Így a durkheimi szociológia társadalmi tényeket kell, hogy vizsgáljon, ezért azt igényli, hogy ezeket a tényeket „dolgokként” kezeljük. Ezzel kikerülünk egy ismeretelméleti csapdát: feltételezzük a referencialitás *mint olyan* dologi, tényszerű, szövegen kívüli létét, de elemzésünkben nem a referencialitás organikus rendszerét, szervezettségét vizsgáljuk. A tényeknek-dolgoknak a metafizikai státuszát ismerjük el, de a szemlélődés fókuszába a

metafizikai elemek metanyelvi megragadását helyezzük, a dolgokról való beszédet, a metanyelvi diszkurzust – az irodalomtudomány sajátosságaiból fakadóan. A tudásszociológiailag vett „hallgatólagos tudás” a valós és fiktív elemek oppozíciós alapját jelentik. Viszont a hallgatólagos tudás mint a kollektív tudat tételezése a jelek transzcendens visszavezethetőségét vagy éppen kiindulópontját jelenti – attól függően, hogy honnan nézzük. Iser a fikcióképzés aktusát a szövegekben vizsgálja, amely a hallgatólagos tudás szövegbe emelésével, a valóságosnak hitt elemek szövegbe való áthelyezésével azt eredményezi, hogy azok valami más jelévé válnak (Iser 2001, 24.).

A fikcióképzés egyik eszköze a *kiválasztás* vagy *szelekció*. Ebben a művelésben szövegen kívüli tények, dolgok, metafizikai elemek közül kerül egy pár elem a szövegbe. Ezzel a művelettel a dolgok normativitása, egyensúlyi helyzete felborul, új súlyarányokat kap megváltozott környezetében. A szelekciót követően, a *kombináció* fázisában, a kiválasztott elemek a szövegben egymással viszonyba kerülnek, új rendszerbe szerveződnek, megújult relációkat létesítenek. Újdonságuk abban van, hogy a kiválasztódás eredményeképpen a szövegen kívüli világban, spontán szerveződés révén, ez a kialakult konstelláció talán nem jött volna létre.¹¹ Harmadik elemként az irodalmi szöveg megteszi *önfeltáró gesztusát*, bejelenti, hogy önmaga is fiktív szöveg, tehát „tudomása van róla”, hogy eleve fiktívként szerveződött.¹² Ez a lépés mintegy a följebb már említett vagy-vagy dichotómiát idézi meg: bejelenti a szöveg, hogy feltételezi a fikcióval szemben a valós létét. Tehát a fikcionáltság közlése, a valóság látszatával ruhazza fel magát a fiktív bejelentést. Iser a nyelv és a referencia egymás megragadásának lehetetlenségét taglalja. „*A referencia önmagában nem nyelvi természetű, de nem készen kapott adatként létezik, amelynek megjelöléséhez elegendő lenne a pusztán rámutató nyelv. A figuratív nyelv tehát azért hagyja maga mögött a rámutató nyelvet, hogy figurációi révén jelezze referenciáinak nyelvi átültethetlenségét.*

Ezzel egy időben [...] a figuratív nyelv fölfoghatóvá teszi referenciáit. Az ilyen nyelv olyan analógiává zsugorodik, amely pusztán a referenciák fölfogását

---

¹¹ Az itt vázolt elmélet abba az irányba mutat, mintha feltételeznénk valakit a háttérben, mint strukturáló szubjektumot. Ennek lehetőségét radikálisan nem tagadjuk, de vizsgálatunkban nem a szubjektum (ki)léte a tét, a probléma tárgya. Mindenesetre továbbgondolásra érdemes.

¹² „*Az irodalmi szövegek egy sor, önnön fiktív voltukra rámutató jelzést tartalmaznak, melyek összességét nem áll módunkban sorra venni. [...] ... e jelzések nem azonosíthatók kizárólagosan a szöveg nyelvi jeleivel. A nyelvészeti leírásukra tett kísérletek mindegyike kudarcot vallott, mégpedig azért, mert ezen jelzések jelentőségét csak sajátos, történetileg változó és a szerzők és közönségük által osztott konvenciók adják meg.*” (Iser 2001, 33.)

megengedő feltételeket tartalmazza, ám maga nem lehet azonos a referenciáival.” (Iser 2001, 32.)

Tehát Iser részben arra a következtetésre jut, hogy a nyelv „*fölösztja és eltávolítja magától azokat a rendszereket, amelyekkel összekapcsolódik*”, nem képes a referenciák megragadására (Iser 2001, 27.), de ebben áll a szöveg önnön intencionalitása is. A szöveg hiányzó intencionalitását – itt arra gondolunk, amit nem tud megragadni, azaz a referencialitásra – a befogadásesztétikai koncepciók valamelyest pótolni igyekeznek. Schutte részben megtartja a szöveg autonómiáját (Textblickpunkt), de a szöveg hatásmechanizmusaihoz az olvasó előzetes ismereteit feltételezi, azaz a befogadó valamilyen nagyobb rendszerbe való betagolódását hirdeti. A befogadó elvárás horizonájában pedig megtalálhatók azok az intenciók (pl: irodalmi ismeretek, származási hely, befogadási helyzet, elképzelések, tartalom, hatás, forma stb.), amelyek a szövegből az esztétikai megtapasztalás útján kerülnek a felszínre, pontosabban „látja bele” a szövegbe az olvasó. (Schutte 1993, 168.) Ebben az esetben egy standard, állapotzerű elvárás horizonát érvényesül. Ám a befogadásnak van egy dinamikus vázlata is, amelyben a „megtagadott intenció” a kontextuselemzés következtében lesz felfedezhető. Ezért a különböző közvetítőknek, értelmezőknek, kiadóknak a hatásai is formálják a szöveg „potenciális jelentését”, abban nem csak „aktuális jelentés”, hanem intencionált, címzettet igénylő jelentés is megformálódik, de nem szövegimmanensen, hanem kontextuálisan. (Schutte 1993, 193.)

A határátlépések sorozata azt eredményezi, hogy a fikcióképző aktus mindent jellé változtat. Ennek a jelnek a lokalizálása az említett metafizikai térhez kapcsolódó rendszerben történhet, amelyhez – a szövegen kívüli vonatkoztatási mezőként – egy újabb (egyetemes?) jelrendszer kapcsolható, ez (lehet) a kultúra szignifikációs rendszere. A kultúra létezése vagy nem-létezése csakúgy nehézségeket vet fel, mint a nyelv vizsgálata: egzakt rámutatással nem tárható fel. A kultúra mindenhol ott van/ott lehet, mindent befolyásol, de szubsztanciája megragadhatatlan, csak permanens jelölő szerepe működik, de ez épp elég...

Felhasznált irodalom

- BARTHES, Roland: *A szerző halála*. In: BARTHES, Roland: *A szöveg öröme*. Osiris Kiadó, Budapest. 2001.
- BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése*. József Műhely Kiadó, 1998.
- BÓKAY Antal: *Komparatiztika a posztkulturális korban*. In: *A kultúraköziség dilemmái*. (Szerk: FRIED István – KÜRTÖSI Katalin) Szeged, 1999.
- CULLER, Jonathan: *Dekonstrukció*. Osiris Kiadó, Budapest. 1997.
- DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Félix: *Rizóma*. In: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. (Szöveggyűjtemény)* (Szerk: BÓKAY Antal, VILCSEK Béla; SZAMOSI Gertrud, SÁRI László) Osiris Kiadó, Budapest. 2002.
- DE MAN, Paul: *Szemiotika és Retorika*. In: BACSÓ Béla (szerk.) *Szöveg és interpretáció*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó. 1991.
- ESCARPIT, Robert: *Irodalomszociológia. A könyv forradalma*. Gondolat, 1973.
- GREENBLATT, Stephen: *A társadalmi energia áramlása*. In: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. (Szöveggyűjtemény)* (Szerk: BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertrud, SÁRI László) Osiris Kiadó, Budapest. 2002.
- HALL, Stuart: *Kódolás, dekódolás*. In: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. (Szöveggyűjtemény)* (Szerk: BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertrud, SÁRI László) Osiris Kiadó, Budapest. 2002.
- IMHOF, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1992.
- ISER, Wolfgang: *A fiktív és az imaginárius*. Osiris Kiadó, Budapest. 2001.
- ISER, Wolfgang: *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete*. In.: *Testes könyv I*. Szerk.: KISS Attila Atilla – KOVÁCS Sándor s. k. – ODORICS Ferenc. Ictus és JATE, Irodalomelméleti Csoport. Szeged, 1996.
- LORENZ, Chris: *Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat”*. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. (Szerk: THOMKA Beáta) Kijárat Kiadó, Budapest. 2000.
- LYOTARD, Jean-François: *A posztmodern állapot*. In: *A posztmodern*. (Szerk: PETHŐ Bertalan) Platon Kiadó, Budapest. 1996.
- MANNHEIM Károly: *A tudásszociológia*. In: MANNHEIM Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. 2000.
- ODORICS Ferenc: *Dekonstrukt-orálás*. In: KOVÁCS Sándor s. k. – ODORICS Ferenc: *Poszt Magyar*. Ictus Kiadó, Szeged. 1995.

- SAUSSURE, Ferdinand: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. In: *Modern irodalomtudomány kialakulása. (Szöveggyűjtemény)* (Szerk: BÓKAY Antal, VILCSEK Béla) Osiris Kiadó, Budapest. 1998.
- SCHUTTE, Jürgen: *Einführung in die Literaturinterpretation*. Verlag J. B. Metzler. Stuttgart, Weimar, 1993.
- SZIJÁRTÓ Zsolt: *A társadalmi kommunikáció a kultúraelmélet perspektívájából*. In: *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest. 2001.
- *Szociológiaelmélet*. Osiris Kiadó, Budapest. 2000.
- THOMKA Beáta: *Narrativitás a kultúrában*. In: *A kultúraköziség dilemmái*. (Szerk: FRIED István – KÜRTÖSI Katalin) Szeged, 1999.
- WHITE, Hayden: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest. 1997.
- WILLIAMS, Raymond: *Kultúra*. In: *A kultúra szociológiája*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest. 1998.
- WILLIAMS, Raymond: *A kultúra elemzése*. In: *A kultúra szociológiája*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest. 1998.